

վար կը կործանին « զթուփին » կ'ան-
չելով . և մարդ կը զարմանայ թէ ինչ-
պէս այնչափ մեռնող բազմութեան մէջ
ինքը դեռ ևս կ'ապրի :

Փողոցը իջնելով քիչ մը առաջ կ'եր-
թամ . այլ յանկարծ գնտակ մը երկա-
թեայ վանդակի մը ձողին զարնուելով
կը տափկի ու գետինը կ'իյնայ , և ջախ-
ջախած ապակիի մը կտորներուն գե-
տինը սփռուելուն ձայնը կը լսեմ : Իսկոյն
ես ինծի կ'ըսեմ , հապա նորէն տուն
դառնանք :

Կը շարունակուի :

Պ Ա Ղ Ե Ս Տ Ի Ն

(Տես երես 13 :)

Ե . — Երուսաղէմ :

Ահա Պաղեստինու յիշատակաց մայ-
րաքաղաքն , Դաւթի ու Սողոմոնի բնա-
կութիւնն , հեռաւոր կողմեր ցրուած
համբաւաւոր ազգի մը ամենամեծ մնա-
ցորդը : Երուսաղէմ առարկայ երկնից
ամենայն օրհնութեանցը և խստագոյն
պատուհասիցը . գլխէն անցած մեծա-
մեծ պատահարաց պատճառաւ , աշ-
խարհիս ամեն կողման ժողովրդոց մը-
տադրութիւնն յինքն ձգած է : Թէ-
պէտ հիմա ուրիշ բան չի ներկայացըն-
բայց եթէ աւերմանց և կործանմանց
ընդարձակ պատկեր մը , բայց պան-
դուխտն ու ճանապարհորդն ամեն քայ-
լին կանկ կ'առնու հին յիշատակարան
մը դիտելու : Երուսաղէմայ պատմու-
թիւնը մինչև Աբրահամու ժամանակն
'ի վեր կ'ելնէ , որ է երեքհազար տա-
րուան միջոց : Իր հիմնարկութենէն սկը-
սեալ միշտ արգարութեան և խաղա-
ղութեան անուններն կրած է , և կոր-
ծանմանց ու աղէտից մէջ ալ մինչև
հիմա դեռ Սուրբ կը կոչուի :

Երուսաղէմ մօտեցողն կը կարծէ թէ

ամեն կողմանէ ամուլ և ապառաժ լեռ-
ներէ շրջապատեալ մեռելոց թաղաւո-
րութիւն մը կը մտնայ . բայց իր մոտ-
դրութիւնն ուրիշ մասամբ մը կը զարթ-
նու և անցելոյն յիշատակը մոռցուծել
կու տայ զներկայն . վասն զի առանց
կարծելուն իր ամեն քայլերն նահա-
պետաց ու մարգարէից հետքերը կը
կոխեն : Բայց չորս կողման խեղճու-
թեանց և աւերմանց տեսարանը կը յի-
շեցընեն միանգամայն թէ անիծեալ եր-
կրի մը վրայ է . ուր ամենամեծ եղեռն
մի գործեցաւ . զոր հազար ութհարիւր
տարիէ 'ի վեր պատժելն ետքն ալ ,
դեռ երկնային ցասումը չէ իջեր . և թէ
այս երկիրը , զոր խոստացաւ և տուաւ
Աստուած իր ժողովրդեան , երկիր եր-
բեմն բերրի և հարուստ , և հիմա անա-
պատ մը դարձեր է :

Բազմաթիւ է երուսաղէմայ բնա-
կիչն . բայց կարծես թէ մարդկանց բազ-
մութեան հետ , նաև բոլոր մարդկային
խեղճութիւնը հոն ժողոված ըլլան : Հե-
ռուէն նայողն որ մերկ ժայռից մէջ չո-
րացեալ դաշտադետնի մը վրայ կը պես-
նայ զինքն , շրջակայ տխուր և խուլ
անապատից վրայ տիրող անկենդան
ճիւղ մը կը կարծէ : Անտանելի տը-
խրութիւն մը կը պատէ ուղեորին սիր-
տը , և կարծես թէ այն թշուառ քաղա-
քին վրայ յայտնապէս ծանրացած կը
տեսնայ աստուածային բարկութեան
ձեռքը , ստիպելով իմն զինքը յաւիտե-
նական անձկութեան մէջ մնալու :

Երուսաղէմ թէպէտ տխուր և լքեալ ,
բայց իր մարգարէից երգոց պէս իր տը-
խրութիւնն ալ խորհրդական և քերթո-
ղական է : Սիոնի սգաւոր միայնութիւ-
նը միշտ յանկուցիչ և սիրելի է . վասն
զի կը յիշեցունէ մեզ մեր խանձա-
րուքն , մեր հասուն հասակն և մեր
գերեզմանը : Կարելի չէ քայլ մ'առնուլ
այն նուիրական երկրին վրայ առանց
սրտի բախման . իր աւերակաց մէջ ու-
րիշ բան չի տեսնուիր , բայց եթէ ժո-
ղովրդոց յանցանաց և աղէտից ընդար-
ձակ նկար մը , աստուածային ողորմու-
թեան և զթութեան նկարին հետ խառ-

նուաժ. որ բաւական է ուղևորին տը-
խրութիւնը փարատելու:

Երուսաղէմ զօրաւոր և գեղեցիկ էր
երբեմն, որոյ ապացոյց են Սողոմոնի
մեծագործութիւնքը. Հրէաստանի վը-
րայ ունեցած աղբեցութիւնը, և հեռա-
ւոր ժողովրդոց հետ ստացած վերաբե-
րութիւնքը: Հիմա ուրիշ բան չէ բայց
եթէ յանապատի բարձրացած գերեզ-
ման մը: Ասիկա ըստ աւանդութեան
հին Սաղիմն է, զոր շինեց Մեքիսեդէկ
քահանայապետ յամի արարչութեան
աշխարհի 2023: Իր շինութենէն յիսուն
տարի ետքը Երուսաղիք տիրեցին անոր.
սերունդը Երուսայ որդւոյ Գանանու:
Ետքը տիրեց Յեսու Եբրայեցւոց Գանա-
նու երկիրը մոնելուն առջի տարին.
բայց բերդն Երուսաղեոց ձեռքն մնաց
մինչև ցԴաւիթ, որ տիրելով անոր ըն-
դարձակեց զայն և հոն պալատ մը շի-
նեց: Սողոմոն մեծցուց և գեղեցկացուց
քաղաքը. և իրեն առաջնորդութեամբն
բարձրացաւ առաջին Տաճարը, որոյ
զարմանալիքն պատմեն մեզ Ս. Գիրք և
Յովսեփոս Եբրայեցի: Սողոմոնի մա-
հուրնէն հինգ տարի վերջը, Սեսոստր
Եգիպտացւոց թագաւորն կողոպտեց
զԵրուսաղէմ, և յամի արարչութեան
աշխարհի 3513 Նաբուգոդոնոսոր 'ի հի-
մանց կործանեց զայն, այրեց տաճարը
և գերեց զԵբրայեցիս 'ի Բաբելոն: Յետ
եօթանասուն տարւոյ գերութեան 20-
րաբարէլ սկսաւ նորէն շինել քաղաքը
ու տաճարը, որ քանի մը տարի ընդ-
հատելով, ամբողջացուցին Եզրաս և
Նեեմի: Յամին 3583 Ալեքսանդր Երու-
սաղէմ գալով զո՛հ մատոյց տաճարին
մէջ: Յետոյ տիրեց Երուսաղեմի փիլա-
դելփոս Պտղոմէոս Եգիպտացւոց թա-
գաւորն, և խնայութեամբ վարուելով
հետը մեծամեծ պարգևներ ղրկեց տա-
ճարին: Անտիոքոս Մեծն առաւ զայն
Եգիպտացւոց ձեռքէն և Պտղոմէոս Եւ-
երգէտէսին տուաւ: Ետքը Անտիոքոս
Եպիփան կողոպտեց զԵրուսաղէմ, և
Ուրմպեան Արամազդայ արձանը կանգ-
նեց տաճարին մէջ: Մակարայեցիք ետ-
քը նորէն ձեռք ձգեցին իրենց հայրե-

նեաց ազատութիւնը, զոր և պաշտպա-
նեցին արեամբ չափ Ասիոյ թագաւորաց
դէմ: Բայց դժբախտաբար Արիստա-
բուլեայ և Հիւրկանոսի մէջ վէճ ծագե-
լով, Հռովմ կը դիմեն, որ Միհրդատայ
մահուամբն համարձակութիւն ստանա-
լով Ասիոյ մէջ, մէկէն Պոմպէոսը կը
զրկէ, որ կու գայ և կը տիրէ Երուսաղէ-
մի, և զՀիւրկանոս Գահանայապետու-
թեան պաշտօնին մէջ կը հաստատէ: —
Բայց Անտիոքոսու Արիստաբուլեայ որ-
դին, կուսակցութիւն մը կազմելով,
պատերազմ կը բանայ իր հօրեղբօրը
դէմ, և Պարթևաց օգնութեամբ Հրէ-
աստան կը մտնայ, Երուսաղէմի կը տի-
րէ, և գերի կը բռնէ զՀիւրկանոս: Բայց
Հերովդէս, Հիւրկանոսի զօրավարնե-
րէն մին, Հռովմայեցւոց ձեռնտուու-
թեամբ կը տիրէ Հրէաստանի, և կը
զարդարէ զԵրուսաղէմ մեծագործ և
գեղեցիկ շէնքերով: Իրեն թագաւորու-
թեան ժամանակ աշխարհիս սկիզբէն
'ի վեր խոստացեալ Փրկիչն կը ծնանի
Հրէաստանի Բեթլեհէմ գեղին մէջ: —
Հերովդէս մեռնելով, կը յաջորդէ իր որ-
դին Արքելայոս, և իրեն ալ Ագրիպպաս,
որուն մահուրնէն ետքը Հրէաստան
հռովմէական կայսերութեան գաւառ-
ներէն մէկը կ'ըլլայ: Բայց Հրեայք Հռով-
մայեցւոց դէմ գլուխ վերցնելով, պա-
տերազմի կ'ելլան. Տիտոս կու գայ կը
պաշարէ զԵրուսաղէմ և կը կործանէ
զայն յամին 71 Յ. Գ. Այս ահաւոր պա-
տերազմին մէջ մէկ միլիոն 338,460
Հրեայք կը մեռնին 'ի բաց առնելով
զծերս, զկանայս և զմանկունս. և
99,200 հոգի գերի կը տարուին, տե-
սարան ըլլալու Եւրոպիոյ և Ասիոյ ամ-
փիթէատրոնից: Արդարոյն արիւնը 30
դահեկանի վաճառեցաւ յԵրուսաղէմ,
և ժողովուրդն աղաղակեց « Արիւն դո-
րա 'ի վերայ մեր և 'ի վերայ որդւոց մե-
րոց »: Աստուած լսեց այս ձայնը և յե-
տին անգամ մ'ալ կատարելով իր ժո-
ղովրդեան ահաւոր խնդրուածքը, դար-
ձուց բոլորովին իր աչքն խոստացեալ
երկրին վրայէն:

Ագրիանու կայսերութե՛ ժամանակ,

Հրեայք երկրորդ անգամ մ'ալ ապրտա-
տամբելով, Երուսաղեմի մէջ մնացած
մէկ քանի յիշատակաց բաներն կոր-
ծանեցան. և Աղբիւսնոս այս տւերակաց
վրայ քաղաք մը շինեց և անունը դրաւ
Ելիա կապիտօլեան, և արգիլեց որ
Հրեայք ներս չի մտնան. և տաճարին
տեղն ալ Արամաղղայ մեհեան մը կանդ-
նեց: Այս երկրորդ ապստամբութեամբ
535,000 Հրեայք մեռան և շատ քաղաք-
ներ հարթ յատակ եղան: Դիտելեաթիա-
նոսի միջոց Երուսաղեմի անունն այն
աստիճանի մոռցուեցաւ, որ բղեաշխ մը
մարտիրոսէ մը լսելով թէ Երուսաղէմ
ծնած է, կարծեց թէ քրիստոնէիցմէ
դաղտուկ շինուած քաղքի մը անուն
կու տայ:

Մինչև ցկոստանդիանոս Մեծն և իր
մայրը՝ Երուսաղէմ և Յիսուսի տնօրինա-
կան տեղումնքն հեթանոսական պիղծ
պաշտամանց տեղի մ'եղած էին. բայց
իրենք կործանեցին շաստուածոց ար-
ձաններն, որ կանգնուած էին Յիսուսի
դերեղմանին վրայ, և հոյակապ շէնքե-
րով զարդարեցին զԵրուսաղէմ: Յամին
613 խորով Պարսից թագաւորն տի-
րեց Հրէաստանի. բայց 627ին նորէն
Հերակլիոսի ձեռքն անցաւ: Ինն տարի
ետքը Օմար խալիֆայն առաւ, որուն
հնազանդեցաւ ոչ միայն Հրէաստան
այլ և Եգիպտոս. և 200 տարուան մի-
ջոց անդադար պատերազմաց և աւեր-
մանց նշաւակ եղաւ Պաղեստին: 868էն
մինչև 91099, այլ և այլ Եգիպտացի ու
Արաբացի իշխաններ տիրեցին անոր:
Յամին 1099 Կոփրետոս տէ Պուլլիոն
իր խաչակիր բանակովն երևեցաւ Պա-
ղեստինու սահմաններն. և նոյն տար-
ւոյն յունիսի 15ին ուրբաթ օր մը ժա-
մը 3ին յետ միջօրէի, խաչադրօշը սկը-
սաւ ծածանիլ նուիրական ֆաղքին պա-
րսպաց վրայ: Երուսաղէմ մինչև 91188
քրիստոնէից ձեռքն մնաց, և այս թուա-
կանին տիրեց անոր Սալահատին: Ռի-
քարտոս առիւծասիրտն շատ ուշ օգ-
նութեան գնաց, ոչ ինքն և ոչ ուրիշ
խաչակիրը որ յաջորդաբար մտան Պա-
ղեստին, կրցան աղատել անհաւատից

ձեռքէն նուիրական Քաղաքը: Բամին
1517 տիրեց Հրէաստանի Սելիմ՝ սուլ-
տան Օսմանեանց. և այս թուականէն
սկսեալ մինչև ցայսօր Հրէաստան միշտ
հպատակ մնաց Բ. Դրան:

Երուսաղեմի առանձին պատմութիւն
թէպէտ շատ ընդարձակ է, բայց այս
համառօտութիւնն իսկ բաւական է ցու-
ցընելու, թէ որչափ և որպիսի յիշատակ-
ներ մեր առջին կրքանան այս հին քաղ-
քին մնացորդն, որոց վրայ պիտի խօ-
սիմք: Եթէ 'ի բաց ալ հանեմք կրօնա-
կան յիշատակներն, դարձեալ թերեւ
չկայ աշխարհիս վրայ ուրիշ քաղաք
մը, որուն գլխէն այնչափ զանազան և
յիշատակաց արժանի դէպքեր անցած
լլան:

Այժմեան Երուսաղէմը հնոյն նկատ-
մամբ տեղւոյ փոփոխութիւն կրած է.
սակայն դիւրին է ճանչնալ ընդհանրա-
պէս հնոյն գրաւած տեղը. թէպէտ և
ոչ այն աստիճանի մինչև դարական ա-
ւերակաց մէջէն 'ի դուրս հանել Տաճա-
րը, պալատներն, աւազաններն, ջրանց-
ներն, ճամբաներն և հասարակաց հը-
րապարակներն. վասն զի դժբախտա-
բար այս քաղքին հին գրից վրայ, ճիշտ,
որոշ, և զոհացուցիչ տեղեկութիւն մը
չունիմք: Յոյն և Լատին մատենագիրք
ամենաքիչ տեղեկութիւն կու տան. իսկ
սրբազան գրիչք գրեթէ ամենեկին բան
մը չեն աւանդեր. ինչու որ աւելորդ
համարած են իրենց ազգայնոց ծանօթ
տեղումնքն ստորագրել: Եւ եթէ Յով-
սեպոս իր գրութեան մէջ քանի մը կը-
տոր կարևոր բան աւանդեց մեզ, բայց
պէտք է գիտնալ, սր ինքը նոր թուա-
կանին առջի դարուն վերջերն ծաղկե-
ցաւ, որ միայն նոյն ժամանակի Երու-
սաղեմին ականատես եղած է. ուստի
Պողոմոնի Երուսաղէմը նկարագրելու
համար, պէտք էր որ աւանդութեանց
և երբայական տարեգրութեանց դի-
մէր: Եւ յայսմ մասին ալ շատ տեղ կը
հակառակի հին կտակարանին, և ստէպ
ինքն իրեն, որով տարակուսական կը
մնան պատմած բաներն. ուստի դժուա-

րին կ'ըլլայ ճիշտ գաղափար մ'ունենալ երուսաղեմի առջի դրից վրայ:

Հին երուսաղեմին վրայ ունեցած տեղեկութիւննիս այս է, որ երեք բլուրոյ վրայ շինուած էր. որոյ մին հաւաքային արեւմտեան կողմն կ'իյնար, որ աւելի ընդարձակ և բարձր էր, և կ'ըսուէր լեւան Սիօն, որոյ վրայ Եբուսացիք բերդ մը շինած էին: Հանդէպ աւսոր, հիւսիսային տրեւեւան դին նուազ բարձր աղեղնաձև ուրիշ լեռ մ'ալ կար, որ Ս. Գրոց մէջ մասնաւոր աւանդ մը չունի, որ աւելի ետքը Աքրա բռնուեցաւ. և այս լեռան կողմէն Դաւթի թագաւորութենէն վերջը քաղաքը շատ տարածուեցաւ: Ասոր հարաւային արեւելեան կողմը երրորդ լեռ մ'ալ կար որ կ'ըսուէր Մորիա, որոյ վերայ շինուեցաւ Տաճարը: Սիօն և Մորիա լեռանց մէջ հովիտ մը կար, որ զիրենք իրարմէ կը բաժնէր. կար ուրիշ ընդարձակ հովիտ մ'ալ ընդ մէջ Աքրա և Մորիա լեռանց: Սիմոն Մակաբէ Աքրա պզտի քաղաքը կործանեց. լեցընել տուաւ հովիտը, և հաւասարեց Մորիա և Աքրա լեռանց գագաթունքը, անանկ որ երկուքէն մէկ լեռ մը ձևացաւ: Մորիա 'ի սկզբան անկանոն և պզտի լեռ մ'ըլլալով, չէր կրնար տանել տաճարին հետ վերաբերութիւն ունեցող բոլոր շէնքերն. ուստի Սողոմոն վարի հովտին արեւելեան կողմը զօրաւոր պարիսպ մը շինել տուաւ 400 խորանարդ բարձրութեամբ. և անոր ներսէն հողը բարձրացընելով ընդարձակեց լեռան տարածութիւնը: — Ամենեին ստոյգ տեղեկութիւն մը չունիմք թէ երուսաղէմ ինչ աստիճանի ամրութիւն ունէր, քաղդէացւոց զայն բոլորովին կործանելէն առաջ: Միայն Ս. Գրոց և առաւելապէս Նեեմայ գրքին մէջ շատ տեղ երուսաղեմայ այլ և այլ դրանց յիշատակութիւններ կ'ըլլան. ինչպէս դուռն Հեղեդատի, դուռն Ադքեր, դուռն Աւազաւնաց, դուռն Հիւն, դուռն Զորոյն, դուռն Մոխրոյն, դուռն Անկեւան, դուռն Զորոյն, և այլն: Գլխաւոր շէնքերն էին Տաճարը, զոր շինեց Սողոմոն. Սիօնի

բերդը կամ Դաւթի քաղաքը. Սողոմոնի պալատը: Ս. Գիրքը երուսաղեմի ճամբաներուն մէկուն անունը միայն մեզի հասուցած է. և թալմուտը նաև քանի մը վաճառանոցներ կը յիշատակէ: Ահա այսչափ է հին երուսաղեմի վրայ ունեցած տեղեկութիւննիս. պարիսպք և բերդք, տաճարն, պալատք և տունք ամենայն ինչ կործանեցան և Նաբուգոդոնոսորայ զօրաց աւար եղան, և ոչ բան մը մեզի հասաւ:

Բաբելոնի գերութենէն ետքը նորէն շինուելով, տեսաւ երուսաղէմ իր տաճարին վերականգնումը. և անոր հետ տանց, պարսպաց և բերդից շինութիւնը: Ժամանակակից պատմագիրք շատ շէնքեր կը յիշատակեն զարմանալով իմն անոնց զեղեցիկ ճարտարապետութեան վրայ: Ասոնց մէջ առաջինն է երկրորդ անգամ շինուած տաճարը, Հերովդեսայ թագաւորական պալատը, որ բոլոր սպիտակ մարմարիոնէ շինուած էր, որ իր զեղեցիկ պարտէզներովն, աւազաններովն և ջրմուղներովն կը գրաւէր Սիօն լեռան բոլոր արեւելեան կողմը: Յովսէպոսի նկարագրած մէջէ մէջ երեք կարգ 164 աշտարակներով պարիսպը կը ցուցընէ թէ ինչպիսի մեծութեան հասեր էր երուսաղէմ: Բայց շատ քիչ տեսցայս փառաց ժամանակը. Հռովմայեցիք կրկին անգամ աւելի ահաւոր կերպով կործանեցին զայն, և « Ոչ մնաց քար 'ի քարի վերայ »:

Կը շարունակուի:

ՀՌՈՎՄԱՅ ՍԿԶԲՆԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ ՈՒ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

(Տես Հատ. ԻԹ. Երես 364.)

Գ.

Թէ ինչպէս կրցան մեծնալ Հռովմայեցիք:

Այս ժամանակներս՝ զրեթէ ամեն Եւրոպիոյ ժողովուրդները նոյն արուեստները, համոնման ղէնքեր, մի և նոյն